

ДА ЛИ МАЛИ ГРАД С ТУРИСТИЧКОМ ФУНКЦИЈОМ ИМА ДЕМОГРАФСКИ ПОТЕНЦИЈАЛ?

Јасна Стојановић ^{*1}, Власта Кокотовић Каназир ^{*}, Маја Стојановић^{**}

^{*} Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија

^{**} Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, Србија

Апстракт: Ово истраживање је спроведено како би се утврдили утицаји развоја туризма на демографску слику издвојених малих градова у Србији. Група од 23 мала града је издвојена на основу анализе следећих индикатора – туристички потенцијал, удео запослених у туристичкој индустрији, туристички промет и традиција бављења туризмом. Даље, издвојени мали градови су посматрани у оквиру четири туристичка кластера. Демографске особености ових урбаних насеља су анализирани на основу популационих индикатора – промена броја становника, старосна и полна структура, економска активност, образовна структура, и др., према последњим расположивим подацима. Испитиван је степен укључености локалног становништва, као и утицај ових малих градова на њихово непосредно окружење. Резултати спроведених анализа показују да туризам има значајан утицај на демографски развој неколико посматраних малих градова. Што се тиче осталих одабраних малих градова, утицај туризма на повећање броја становника или смиривање миграција није присутан. Упркос томе, забележен је пораст броја запослених у туристичкој индустрији, што указује на то да је локална заједница препознала туризам као активност која би могла да допринесе развоју малих градова у Србији.

Кључне речи: мали градови, туризам, демографија, Република Србија

Увод

Научна сазнања о малим градовима Србије су значајна уопште за науку, али су од непроцењиве вредности за одређена подручја друштвене праксе (просторно планирање, урбанистичко планирање, државна администрација, државна статистика и др.). Такође, она помажу у разумевању и унапређењу друштвеног живота у градовима. Очигледно је да је просторна и функционална организација мреже насеља у Србији оптерећена многобројним проблемима. Србије се од Другог светског рата суочава са суштинским променама у погледу граница и политичких система у оквиру седам различитих држава. Као резултат тако компликоване геополитичке ситуације, дошло је до демографских промена, трајних промена у мрежи и

¹ Correspondence to: j.stojanovic@gi.sanu.ac.rs

структурама насеља. Већи делови Југоисточне Европе и Србије нису довољно урбанизовани. Србија је захваћена интензивном урбанизацијом тек у другој половини XX века. Интензивне миграције из источних, северних и западних делова државе ка урбаним просторима (Нови Сад-Београд-Ниш) или у иностранство, довеле су до демографске експанзије градова на једној страни и стварања депопулационих простора на другој (Stojkov & Šećerov, 2012). Према привредној структури, Србија је имала искључиво пољопривредни карактер све до четрдесетих година XX века. У последњем међупописном периоду процес урбанизације стагнира. (Војковић, Кокотовић, 2009). Решавање ових проблема би створило основне просторне и друштвене услове за одрживи развој свих делова земље и просторно-функционалних подручја, како урбаних, тако и руралних.

У сваком простору постоји веома комплексан систем или мрежа насеља. Научна и стручна пракса разликују урбана и рурална насеља. Урбана насеља се даље деле на велика, средња и мала, према својој величини. У многим претходним студијама се дошло до истих закључака – сваки град има дуалну функцију, на свој развој и на развој непосредног окружења. окружења. Осим ове стриктне поделе, постоје многе емпиријске студије које указују на повезаност урбаних центара и руралних простора, које се огледају кроз кретање људи, добара, капитала и других друштвених трансакција. Истовремено и рурални и урбани простори се суочавају са убрзаним економским променама – многе урбане компаније зависе од тражње из руралних средина и пољопривредно становништво је зависно од приступа урбаним тржиштима и услугама (Tasoli, 1998). Због социјалних и економских промене, мали градови и рурална подручја трагају за новом активности која би могла да замени традиционалне и да допринесе диверзификацији економије. Туризам се појављује као једна од најчешћих активности, не само због његове способности оживљавања привреде, него и због утицаја на стабилизацију популационе базе и на смиривање процеса емиграције (Halseth & Meiklejohn, 2009).

Мали градови у Србији

Преглед доступне литературе допушта нам да закључимо да градови мале величине нису честа предмет научних студија. Чак и посматрано на глобалном нивоу, научне теме посвећене великим градовима и у задње време мегаполисе, конурбацијама, и др., су заступљеније. Урбане студије су концентрисане на велике градове или само мегаполисе, на њихов развој и факторе који привлаче становништво да се у њима насели. Тако, због све

веће пажње посвећење истраживању великих градова, градови средње величине и мали градови су занемарени или чак игнорисани. Иако се они суочавају са губитком услужних функција, старењем популације и смањењем броја становника, истраживања у овом пољу се спровode спорадично (Fertner, Groth, Herslund & Carstensen, 2015). Осим тога, статистички подаци доступни на европском нивоу су оскудни и постоји недостатак концептуалне упоредивости. Ови закључци су зановани на резултатима ЕСПОН пројекта 1.4.1 „Улога малих и средњих градова“, као новијег документа посвећеног улози малих и средњих градова у неким европским националним урбаним системима. У домаћој литератури, се с времена на време појављују истраживања посвећена индивидуалним урбаним насељима. Група урбаних насеља је проучавана у малобројним научним радовима, монографијама и другим стручним публикацијама. У свим студијама, урбана насеља су категорисана на основу демографске величине. Међутим, група малих градова није била предмет истраживања. У најбољем случају, ова група је била део истраживања посвећеног комплетног мрежи насеља (нпр. Veljković, Jovanović & Tošić, 1995; Spasić, Petrić & Filipović, 2007).

Приликом формирања система малих градских насеља Србије, значајну улогу имао је процес индустријализације и прелазак са примарних на секундарне делатности. Ови процеси су условили миграције на релацији село-град. Данас, по својим развојним карактеристикама, мали градови представља веома значајну везу између урбаних и руралних протора. Они постају интегрални део руралне привреде и стварају симбиотички однос са окружењем (Courtney & Errington, 2000). Такође, они добијају развојне импULSE из великих градова и преносе их даље у своје непосредно окружење, доприносећи развоју читавог региона. Мала градска насеља представљају веома хетерогену групу, у смислу њихових развојних, социоекономских, демографских, функционалних и просторно-физичких карактеристика. Они се разликују према популационој величини, структури и функцијама.

Differences are evident in towns that are closer to the medium-sized town category and urban areas that are municipal centers. Then among towns which have a mono-functional economy (mining settlements, towns with tourism functions) and towns which have balanced development of the economy (Spasić, 1984). Разлике су евидентне у градовима који су по својој величини ближи категорији средњих градова, као и градским насељима која су општински центри. Потом, евидентне су међу градовима који имају монофункционалну привреду (рударска насеља, градови са туристичким

функцијама) и градовма који имају тенденцију уравнотеженог привредног развоја (Спасић, 1984).

Категоризација урбаних насеља није предмет истраживања овог рада. Међутим, тај проблем није у потпуности могуће заобићи, првенствено због дефинисања самог појма *мали град*. У званичној статистици Републике Србије пристрајна је категоризација насеља на градска и остала и ова подела је на основу административно-правног критеријума. Даље, категоризација урбаних насеља је базирана на једном критеријуму – популациона величина (укупан број становника једног насеља). Србија није једина држава која се суочава са оваквим проблемима. Многе европске и латиноамеричке државе користе исти критеријум (низак праг укупног броја становништва, углавном између 2.000 и 5.000 становника). Са друге стране, неке земље користе и квантитативне (популациона величина или густина насељености) и квалитативне (адекватна инфра и супра структура) критеријуме (Тасоли, 1998). У овом раду, сва насеља која према званичним статистичким подацима имају статус урбаног и њихов укупан број становника не прелази 20.000 се сматрају малим градовима. Према Попису 2011 године таквих је 126 насеља.

Тренутно стање туризма у Србији

Република Србија има само компаративну предност у туризму, захваљајући разноликој структури туристичке понуде, бројним природним и антропогеним ресурсима и повољном туристичком положају. Још увек не постоји јединствен туристички који би Србију учинио компетитивном дестинацијом на туристичком тржишту. Пораст броја долазака и ноћења туриста је у порасту од 2004. године. Интезиван раст броја ноћења домаћих туриста се бележи у бањама и планинским просторима, док се повећан број туристичких долазака бележи у главним административним центрима и осталим туристичким местима.

Према извештају Светског савета за путовања и туризам „Економски утицај путовања и туризма“ (2016), током 2015 године, српска индустрија путовања и туризма (Т&Т) је генерисала 2,2% укупног БДП (87,9 милијарди дин.) и 2,2% (или 37.000 радних места) укупног броја запослених у Републици Србији. Са друге стране, током исте године, економија путовања и туризма (Т&Т) је генерисала 6.4% укупног БДП (254,7 милијарди дин.) и 5,5% (или 93.500 радних места) укупног броја запослених у Републици Србији. Путовања и туризам представљају значајан сектор који има директан, индиректан и индукован утицај. За

потребе овог рада посматран је само директан утицај туризма T&T индустрије. У њу спада само директан допринос T&T у виду потрошње резидената и нерезидента на бизнис и разоноду и потрошњу владе на услуге у T&T које су директно повезане са посетиоцима (нпр. Музеји, национални паркови). Под директном запослености се подразумевају запослени у хотелима, туристичким агенцијама, услугама превоза, ресторнима и индустријама доколице које директно зависе од туриста (WTTC, 2016).

Методологија

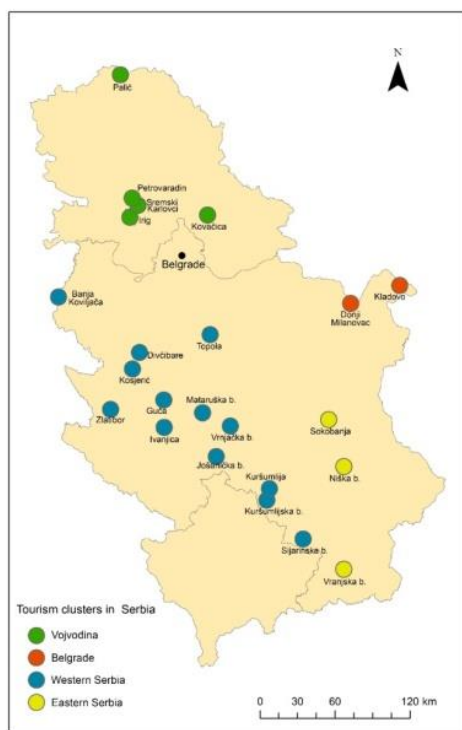
Урбана насеља се категоризују према различитим критеријумима који се разликују од државе до државе. С тога, мали градови нису јасно дефинисани, нити униформни, тако да ни у Србији не постоји прецизна дефиниција малог града. Којић (1973) је предложио можда најсвеобухватнију класификацију урбаних насеља у Србији. Категорију урбаних насеља не одређује експлицитно популациона величина, али подразумева одређен распон укупног броја становника који одговара свакој категорији. Како је Марјановић-Uzelac истакао, *mali grad je urbana aglomeracija koja zadovoljava minimalne uslove broja stanovnika, u kojoj je smanjena zastupljenost primarnog sektora delatnosti u okviru urbanog korpusa, i koja ima minimalni gravitacijski uticaj na svoje okruženje* (Марјановић-Uzelac 1999, стр. 8). Републички завод за статистику Србије издваја градска и остала насеља. У просторној и функционалној мрежи Србије најбројнија су мала градска насеља са мање од 20.000 становника. Од укупно 204 градска насеља, 126 има мање од 20.000 становника, 51 мање од 5.000 и 41 између 5.000-10.000 становника.

Током процеса привредног и друштвеног реструктурирања, мали градови трагају за новом специјализацијом. У претходном периоду, то је била индустријализација, док су у последње време присутне друге активности, као што су образовање, социјалне услуге, туризам и др. (Vaishar, Štastná & Stonawska, 2015). Ове функције захтевају одређење урбане активности, а ли и окружење малог града. Једна опција која се укључује у привреду малог града је туризам, јер се он развија захваљујући погодности локалних ресурса. Ови ресурси могу бити делови пејзажа, културе, историје или комбинација свих наведених (Halseth & Meiklejohn, 2009). Туристичка индустрија је делатност која генерише велики број радних места, која пружа могућности постојећим и будућим предузетницима (Nieman, Visser & Van Wyk, 2014). Туризам има специфичну природу – услуга мора бити испоручена у дестинацији и због тога радна снага мора бити такође

лоцирана *in situ* и углавном се ослања на локално становништво. У туристичкој индустрији су потребни запослени свих нивоа образовања и представља могућност за превазилажење проблема незапослености. На основу напред наведених карактеристика туризма као делатности малих градова, основни циљ овог рада је одговор на питање да ли мали град са туристичком функцијом има боље демографске особености него остали у Србији.

На основу анализе следећих индикатора као што су туристички потенцијал, туристички промет и удео запослених у Т&Т индустрији свих 126 малих градова, издвојена је специфична група од 23 мала гатрада са туристичком функцијом. Ови мали градови имају значајан туристички потенцијал и дугу традицију бављења туристичком делатности. Међу посматраним градовима малим градовима, бањски туризам представља основу развоја туристичког развоја у Палићу, Бањи Ковиљачи, Дивчибарама, Јошаничкој Бањи, Куршумлијској Бањи, Матарушкој Бањи, Врњачкој Бањи, Сијаринској Бањи, Нишкој Бањи, Сокобањи, Врањској Бањи. Мали градови као што су Гуча (*Сабор трубача*) и Петроварадин (*Exit фестивал*) су препознате међународне дестинације манифестационог туризма. Дивчибаре, Ивањица и Златибор припадају групи планинских места. Истакнуте дестинације културног туризма су Доњи Милановац и Кладово (археолошка налазишта Лепенски вир, Трајанова табла, Диана Караташ и Голубачка тврђава); Топола, Сремски Карловци и Ириг (развијен вински туризам); Ковачица (наивно сликарство); Куршумлија (Ђавоља варош, редак природни феномен који се састоји од 202 камене пирамиде). Туристичке атракције које представљају основу развоја туризма ових малих градова значајне су за развој туризма у Србији, што је наглашено у Стратегији развоја туризма Републике Србије (2006). Уз то, посматрајући званичне податке о туристичком промету у 2014. години, у ова група малих градова остварила је 22% укупног броја туриста и 31% укупног броја ноћења. Туристички доласци и ноћења остварени у овим малим градовима чине значајан удео у укупном промету званичних категорија туристичких дестинација. Удео туристичких долазака и ноћења међу бањама Србије је 63% и 55%, међу планинским местима 37% и 38%, и међу осталим туристичким местима и осталим местима, 17% and 28% (The Statistical Office of the Republic of Serbia, 2014). Према попису из 2011 године, проценат запослених у Т&Т услугама у већини изабраних малих градова је већа од просека за све мале градове у Србији (нпр. Дивчибаре 54.17 %, Јошаничка Бања 29.79%, Златибор 32.94% и др.).

Даља анализа посматраних градова је базирана на њиховој подели на четири туристичка кластера, дефинисана претходно поменутом Стратегијом из 2006. године (Мапа 1). Насеља Ириг, Ковачица, Палић, Петроварадин и Сремски Карловци припадају Кластеру Војводине. Доњи Милановац и Кладово се налазе у оквиру Кластера Београда. Највећи број насеља припада Кластеру Западне Србије са Косовом и Метохијом – Бања Ковиљача, Гуча, Дивчибаре, Ивањица, Јошаничка Бања, Косјерић, Куршумлијска Бања, Куршумлија, Матарушка Бања, Врњачка Бања, Сијаринска Бања, Топола, Златибор.² У Кластеру Источне Србије се налазе Нишка Бања, Сокобања и Врањска Бања.

Скица 1. Туристички кластери у Србији

Како бисмо утврдили тренутну ситуацију и везе присутне и истраживаним просторима, аутори су користили демографске, економске и туристичке индикаторе. Применили смо методологију Webb-а (Webb, 1963) за анализу

² Информације о насељима на Косову и Метохији нису доступне због тренутне политичке ситуације.

утицаја природне и миграционе компоненте на промену броја становника у истраживаним насељима. Према овој методологији, издвојили смо миграционе типове посматраних градова (четири имиграциона и четири емиграциона типа), заснована на три компоненте кретања становништва (стопе промене броја становника, стопе природног прираштаја и нето стопа миграције). Даље, анализирали смо економску структуру становништва, као што је удео становништва које обавља занимање и активног становништва према занимању које обавља. Затим, анализирали смо удео запослених у Т&Т индустрији (услуге смештаја и исхране, уметност, забава и рекреација и остале услужне делатности). Индикатор туристички промет смо анализирали на основу података о укупном броју долазака туриста (укључујући домаће и стране туристе) за период од 2001. до 2015. године. За истраживање демографске ситуације и процеса у посматраним градовима, користили смо податке званичних Пописа Републике Србије (1981-2011). Као извор података о туристичком промету, користили смо званичне публикације Републичког завода за статистику „Општине и региони Републике Србије“.

Резултати и дискусија

Демографски развој малих градова у Србији

Последњих деценија Републику Србију карактерише демографска регресија. У последњем међупописном периоду (2002-2011), развој становништва Републике Србије бележи врло неповољне трендове, који се огледају у продубљивању три глобална демографска процеса: (1) депопулација – пад броја становника; (2) негативан природни прираштај-број умрлих становника превазилази број живорођене деце и (3) демографско старење.

Ово истраживање омогућава увид у демографско стање малих градских насеља на основу анализе демографских индикатора – популације, виталних индикатора, полне и старосне структуре, миграционих карактеристика. Свеобухватно истраживање демографске ситуације и демографских процеса полазна су основа за касније утврђивање модела развоја и демографских потенцијала поменутих насеља.

Током 90-их година прошлог века дошло је до бројних друштвено-економских промена које су утицале и на демографску ситуацију у малим градовима. Прво, највећи утицај на демографске промене имала су миграциона кретања. Глобални трендови на прелазу из 1980-их у 1990-е годин су указивали да је тада већ наступило смиривање интеррегионалних

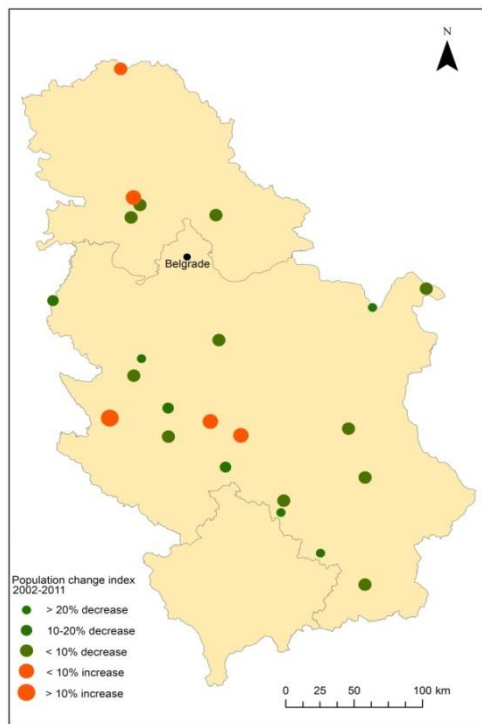
и миграција на релацији село-град. Један од разлога за то су биле испражњене руралне средине. Овакви закључци се више односе на регионалне и веће градске центре, док у мањим градским насељима локална пресељења и даље имају високо учешће (Stevanović, 1998; Vojković, 2007). Међутим, ратна дешавања на простору бивше СФРЈ изазвала су велики прилив избеглог становништва у Републику Србију. Са друге стране, економска и политичка нестабилност допринела је великој емиграцији у иностранство (Kokotović & Filipović, 2013). Сложен биланс ових кретања само је једна компонента укупне динамике. Осим тога, природно кретање становништва карактерише константна биолошке депопулација. Утицај свих ових компоненти утицао је на укупан број становника како на нивоу Републике, тако и у малим градским срединама (Kokotović Kanazir, 2016).

Неповољни демографски процеси, доминантна депопулација и процес старења становништва у великој мери утичу на слабљење демографске основе и смањење укупног броја популационог потенцијала посматраних градских насеља. Анализирајући читаву групу малих градова у Србији (126) према индексу промене броја становника (2011/2002), више од половине издвојених малих градова има вредност индекса већу од просека целокупног скупа.³ Пораст броја становника забележен је у Петроварадину, Палићу, Златибору, Матарушкој Бањи и Врњачкој Бањи. Анализом укупног броја становника закључујемо да је максималан број становника забележен Пописом из 2002. године, што јасно указује на то да су ова насеља у демографском смислу, доживела своју експанзију почетком XXI века.

Према Попису из 2011. године, у издвојеним насељима живи 129.274 становника. У 5 од укупно 23 насеља забележен је пораст броја становника у последњем међупописном периоду (2002/2011). Највећи пораст броја становника регистрован је у насељу Златибор (преко 20%). Са друге стране највеће смањење броја становника бележи насеље Дивчибаре (смањење за 40%). Значајно је напоменути да у оба насеља живи мање од 2.000 становника. У насељима која припадају Кластеру Војводина највећи пораст броја становника забележен је у периоду 1953-1961 (14%). Према последњем попису, у насељима Петроварадин и Палић присутан је пораст броја становника (Мапа 2). Два насеља: Доњи Милановац и Кладово (Кластер Београда) су имала пораста броја становника од око 15% у

³ Гранична вредност индекса је 100. Ако је његова вредност већа од 100, забележен је пораст. Уколико је мања од 100, забележен је пад.

периоду 1971/1981. Данас, према последњем попису, у овим насељима је забележен пад броја становника (Доњи Милановац 3% и Кладово 13%). Највећи пораст броја становника у периоду 1961-1971. године забележен је у Кластеру Западне Србије, који је највећи према броју насеља издвојених за ову студију (13).

Скица 2. Индекс промене броја становника 2002-2011

У овој групи издваја се насеље Куршумлијска Бања у коме је током читавог посматраног периода присутно константно смањење броја становника. Кластер Источне Србије, који обухвата три насеља, такође одликује депопулација. Иако је у сва три насеља развијен бањски туризам, то није утицало на успоравање депопулације у овима насељима током протеклих 20 година.

Да ли мали град са туристичком функцијом има демографски потенцијал?

Концепт демографског потенцијала обједињава различите категорије и подразумева присуство различитих квалитативних и квантитативних

својстава, које је неопходно измерити, ставити у међусобни однос, како би се дале оцене о величини и квалитету тих ресурса.

Дугорочно посматрано, природна компонента ствара демографску основу и осигурава репродукцију становништва, али за процену демографског потенцијала једног подручја, неопходно је детерминисати ефекте обе компоненте (и природне и миграционе) на укупно кретање популације. На основу одређених миграционих типова (према методологији Webb-a), једино насеља Петроварадин (Кластер Војводина) и Златибор (кластер Западне Србије) бележе пораст броја становника и то на основу имиграције. Позитиван природни прираштај регистрован је у неколико насеља (Косјерић, Куршумлија, Ивањица) и то су уједно популационо највећа насеља. Са друге стране, интезивна емиграција становништва утицала је на то да ова насеља имају карактер депопулационих малих градова.

Старосно-полна структура становништва је квалитативни показатељ демографског потенцијала малих градова Србије. У погледу интезитета демографског старења, популацију ових градских средина одликују повољнији трендови у односу на просечне вредности за становништво Републике Србије, а посебно када се упореде са сеоском средином. Старосна структура малих градова анализирана је на основу два пописа становништва (1981 и 2011). Ова два пописа су изабрана да би се јасно указало на процес старења који је присутан у свим посматраним градовима (повећање удела старог становништва и смањење удела младе популације.).

Током 1980-их година удео младих (0-14) кретао се од 18,2% у Врњачкој Бањи до 27% у Врањској Бањи. Удео становништва старијег од 65 година кретао се од 3,5% у Ивањици до 14,1% у Куршумлијској Бањи. Након 40 година ситуација се значајно променила у корист повећања удела старог становништва (65+). У већини насеља удео старих креће се око 20% док је удео младих 13%. Управо овакав однос између младе и старе популације указује на тренд успоравања или престанак раста популације малих градова. Замирање имиграције, уз снижавање репродуктивних норми имали су значајне ефекте на старосну структуру становништва посматраних насеља.

Приликом анализе демографског развоја изабраних малих градова, од изузетне важности је издвајање удела образованог становништва као једаног од предуслова свеукупног будућег развоја. Готово сви мали градови са развијеном туристичком функцијом имају релативно високе

уделе високо образованог становништва: Гуча (18%), Нишка Бања (16%), Петроварадин (21%), Врњачка Бања(23%) и др. Овај показатељ упућује на чињеницу да се ради о квалитетном људском, што је значајно за даљи развој ових туристичких центара.

Табела 1. Упоредни преглед удела активног становништва које обавља занимање, запослених у Т&Т индустрији и запослених у секундарном сектору у 2011. години (%)

Туристички кластер	Мали град	Активно становништво које обавља занимање	Т&Т индустрија	Индекс промене – Т&Т индустрија 2011/1981	Секундарне делатности	Индекс промене – секундарне делатности 2011/1981
Војводина	Ириг	36,9	9	211,97	24,66	375,60
	Ковачица	43,3	7,1	358,54	33,73	121,83
	Сремски Карловци	38,8	11,1	548,37	26,00	72,36
	Палић	44,8	11,4	252,02	26,05	64,36
	Петроварадин	43,6	8,4	224,04	21,60	40,78
Београд	Доњи Милановац	49,8	22,7	132,61	25,61	75,61
	Кладово	44,7	7,7	142,69	22,79	47,24
Западна Србија са Косовом и Метохијом	Бања Ковиљача	41,7	10,2	68,35	28,80	92,49
	Гуча	50,4	10,8	344,32	29,36	71,93
	Дивчибаре	78,8	54,2	88,96	2,08	52,60
	Ивањица	50,4	6,4	106,03	38,40	91,62
	Јошаничка Бања	43,3	29,8	800,00	18,72	469,33
	Косјерић	50,2	6,9	229,20	34,82	65,36
	Куршумлијска Бања	40,1	-	0	28,57	405,71
	Куршумлија	37,5	6	189,04	33,01	52,58
	Матарушка Бања	40,3	7,9	96,17	21,12	702,50
	Сијаринска Бања	30,5	4,2	9,59	5,83	79,58
	Топола	48,8	9,9	241,15	26,51	59,94
	Врњачка Бања	42,4	16,8	98,84	19,12	69,26
Источна Србија	Златибор	-	32,9	94,65	10,78	77,33
	Нишка Бања	42,1	9	95,20	23,70	541,46
	Сокобања	44,9	12,8	150,98	14,76	68,82
	Врањска Бања	43	6,1	201,01	35,58	93,27

Извор: Републички завод за статистику Србије (2014б; 2014с).

За утврђивање демографског потенцијала у малим градовима са доминантном туристичком функцијом, даље истраживање је фокусирано на анализу економске структуре становништва. Анализирани су индикатори као што су удео активног становништва које обавља занимање и активног становништва према делатности коју обавља, у нашем случају Т&Т индустрија (Табела 1). Према попису из 2011. године, међу

издвојеним градовима регистровано је у просеку око 40% становништва које обавља занимање (активно/запослено). Посматрајући ове уделе, може се закључити да се истичу насеља Петроварадин, Палић и Врањачка Бања са око 50% активног становништва. Иста насеља бележе пораст броја становника. Просечан удео запослених у Т&Т индустрији (услуге смештаја и исхране, уметност забава и рекреација и остале услужне делатности) за све мале градове Србије је 8%. Изузетно је значајно истаћи да су ти удели значајно већи за групу издвојених градова са развијеном туристичком функцијом (просек 13,1%).

У Кластеру Војводине, насеља Палић и Сремски Карловци бележе највећи удео становништва које ради у Т&Т индустрији. У насељу Доњи Милановац, који припада Кластеру Београда, 22% становништва је запослено у поменутих делатностима. У кластеру Западне Србије, највећи удео становништва које ради у Т&Т индустрији је забележен у насељима Златибор (33%), Јошаничка Бања (30%) и Дивчибаре (54%). Дивчибаре се издвајају као насеље у коме је више од половине становништва запослено у поменутих делатностима. Уз то, нека урбана насеља из ове специфичне групе малих градова, представљају привлачне полове за становништво из њиховог непосредног окружења, као што је случај Златибора који је забележио пораст броја становника захваљујући имиграцији. Наведени подаци јасно указују на то да туризам има значајну улогу у економском развоју ових градова. Осим тога, имајући у виду позитиван тренд ових индикатора, може се закључити да овакви показатељи могу бити предуслов за стварање демографских потенцијала.

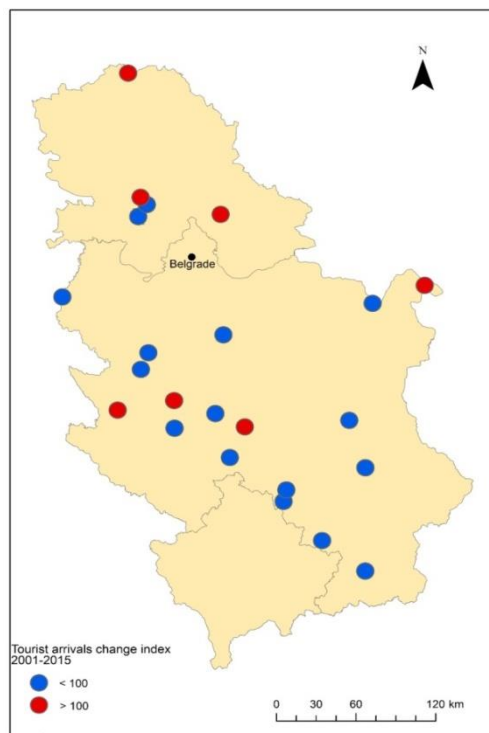
Даље, анализирана је промена броја запослених у Т&Т индустрији за период 1981-2011. На основу индексу промене (Табела 1), може се закључити да је смањење броја запослених у поменутој индустрији присутан у седам малих насеља, док је у свим осталима забележен пораст. Највећи пад је забележен у Куршумлијској Бањи (100%), Сијаринској Бањи (више од 90%) и Бањи Ковиљачи (30%). Један од разлога оваквог стања у Т&Т индустрији ових малих градова је пропадања је државних специјализованих болница за рехабилитацију, које су представљале основу развоја туризма.⁴ Ове болнице се од 2008. године налазе у портфолију Агенције за приватизацију Србије. Спровођење процеса приватизације није било могуће због нерешених имовинских односа између владе Републике Србије и ПИО фонда (www.priv.rs). То је довело до смањења броја запослених у Т&Т индустрији и стагнације даљег развоја. Реализацијом

⁴ *Жубор* у Бањи Ковиљачи, *Гејзер* у Сијаринској Бањи, *Бања Ковиљача* у Бањи Ковиљачи

овог процеса и преображаја болница у модерне спа центре би могло добринети оживљавању туристичке функције и отварању нових радних места. Такође, створили би се услови за демографску ревитализацију ових насеља.

Од великог је значаја нагласити да мали градови који имају значајан проценат запослених у Т&Т индустрији су по својим карактеристикама ближи руралним просторима. Развијена туристичка функција је утицала да ова насеља добију статус града, као што је случај са Златибором, Дивчибарама, Врњачком Бањом, Доњим Милановцем и Јошаничком Бањом. Истовремено, ови мали градови имају најмањи удео запослених у секундарним активностима, што указује на то да је туризам доминантна делатност у овим насељима. Са друге стране, туризам је и даље комплементарна активност у малим градовима који су општински центри и који имају највећи број становника (Ивањица, Кушумлија, Кладово), али је удео запослених у Т&Т индустрији у константном порасту. Иако је удео запослених у секундарним активностима између 20 и 30%, присутан је опадајући тренд (до 60%) у готово свим анализираним насељима (чак 18), док број запослених у туризму у константном порасту.

Како бисмо појаснили и указали на повезаност између развоја туризма и његовог утицаја на демографске промене малих градова, анализирани су подаци о туристичког промета, кроз индекс промене броја долазака туриста у периоду 2001-2015 (Мапа 3). Овај индикатор указује на промену броја туриста у посматраним градовима у наведеном периоду. Током периода 2001-2015. пораст броја туриста је забележен у седам насеља. Највећи је забележен у насељима Ковачица и Гуча. Током 2001. године, у Ковачици је регистровано само 119 туриста и 2.564 у Гучи. У 2015. години број туриста је значајно порастао: у Ковачици 4.789 и у Гучи 9.387. Истовремено, највећи пораст броја запослених у Т&Т индустрији је забележен у овим насељима (Коваџица 258,54% and Гуџа 244,32%). Такође је регистрован пораст броја туриста у малим градовима Палићу, Петроварадину, Врњачкој Бањи и Златибору. Управо ови градови имају повољне демографске услове. Током истраживаног периода забележен је пораст броја становника, захваљујући имиграцији, привлачећи људе из непосредног, руралног окружења. Овај податак јасно указује на то да туристичка функција, која је доминантна у овим насељима, допринела демографском развоју.

Скица 3. Индекс промене броја долазака туриста 2015-2001

Утицај малих туристичких градова на њихово непосредно окружење

Као што су Burdack (2007) и Fertner et al. (2015) нагласили, постоје три типа малих градова – мали градови у урбаним предграђима, мали градови у удаљеним периферним просторима и мали градови на периферији који имају своје залеђе у регионалном контексту. Удаљени мали градови са централном функцијом имају повољнији развој од других. Такође, као што су указали Courtney и Errington (2000), ови удаљени рурални градови су више интегрисани у локалну привреду него градови који су лако доступни из великих градова. Многи мали градови и руралне средине виде туризам као делатност која би могла да помогне у постизању развоја заједнице и диверзификацији привереде. Они покушавају да узму учешћа у овој растућој индустрији (Davis & Morais, 2004).

Рурална Србија представља круцијални део државе. Према подацима UNWTO (2010), 85% територије Србије представљају рурални простори, где живи између 44% и 55% становништва, и око 41% БДП долази одатле.

На основу оцене релевантних фактора и атракција у овим средина, издвојено је 12 Рурално-туристичких кластера (РТК). Они су затим груписани у четири Групе рурално-туристичких кластера, поштујући синергију и живону средину кластера (Мастер план одрживог развоја руралног туризма Србије, 2011)

Као једна од главних предности руралних простора Србије је близина урбаних насеља. Од 23 мала града анализирана у овом раду, 20 је смештену у оквиру горе поменутих РТК (осим Ковачице, Тополе и Бање Ковиљаче). Ови мали градови представљају традиционалне туристичке дестинације, које комуницирају са својим непосредним окружењем и ка њему шаљу развојни импулс туризма. Захвљујући традицији ових малих градова, руралним средина је лакше да се позиционирају на туристичком тржишту. Овај утицај је најистакнутији у примерима Косјерића, Гуче, Ивањице, Златибора и Ирига. Током последњих година, у њиховом окружењу је примећен интезиван развој руралног туризма, који се огледа кроз изградњу етно насеља, етно-кућа и индивидуалних сеоских домаћинстава (Todorović & Vjeljac, 2007). То указује да је локална заједница малих градова у Србији и њиховом окружењу почела да препознаје добробити које би развој туризма могао да донесе.

Закључак

Мали градови у Србији нису хомогена група, али постоји неколико заједничких карактеристика које одликују групу истраживану о овом раду. Прво, ово је група насеља која имају мање од 20.000 становника према попису из 2011. године. Друго, они имају карактер урбаног насеља према статистичком и легалном критеријуму. И на крају, ова насеља су традиционалне туристичке дестинације у Србији и имају развијену туристичку функцију.

Основни демографски процеси (смањење броја становника, негативни природни прираштај и старење становништва) присутни у Републици Србији, такође су утицали на посматрану групу малих градова. Међутим, анализирана 23 мала града имају повољније вредности демографских индикатора у поређењу са другим малим градовима. Туризам доприноси демографском развоју неколико малих градова (Палић, Петроварадин, Врњачка Бања и Златибор). У овим насељима је забележен пораст броја становника, истовремено са повећањем броја становника. Даље је круцијално нагласити да је забележен пораст броја становника у последњем међупописном периоду заснован на имиграцији. Можемо да

закључимо да је један од разлога имиграције бављење неким видом туризма зато што је у овим насељима евидентан интезиван развој туризма током последњих 20 година. Такође, четири насеља имају значајне уделе становништва запосленог у Т&Т индустрији, што указује да је развој туризма имао утицаја на трансформацију локалне структуре запослених (Qian, Feng & Zhu, 2012). Мали градови који имају доминантну туристичку функцију су они који су по својим карактеристикама ближи руралним срединама. Ова функција им је помогла да добију статус малог града.

У случају других малих градове не можемо говорити о утицају туризма на демографски развој (пораст броја становника, повећање удела младе популације, смиривање миграција). Можемо једино претпоставити да инвестиције у туристички развој могу повољно утицати на јачање демографских ресурса малих градова, задржавајући радноспособно становништво и отварањем нових радних места. Нова радна места би ова насеља учинила атрактивним за насељавање, а тиме би утицала на јачање процеса имиграције. Растући број запослених у туризму који присутан у издвојеним малим градовима указује на то је локална заједница почела да препознаје значај туризма за привреду и свеукупни развој. Са адекватним инвестицијама и примењивом популационом политиком, управо ови мали градови могли би бити носиоци демографске ревитализације.

Осим тога, круцијално је постојање локане стратегије развоја, координисану са регионалним и националним стратегијама. Такође, неопходно је успоставити добре односе између локалне заједнице и институционалног нивоа како би се достигао одрживи развој малих градова. Охрабривање локалних заједница да учествују у свим фазама процеса одлучивања и имплементације ће допринети ефикасности стратегије и помоћи у проналажењу најбољих солуција за одрживо управљање ресурсима.

Напомене

Студија је резултат пројекта број 47007 III подржаног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Посебна захвалност мср Александри Спалевић која је помогла ауторима приликом израде картографских прилога.

Литература

- Courtney, P. & Errington, A. (2000). The Role of Small Towns in the Local Economy and Some Implications for Development Policy. *Local Economy*, 15(2), 280–301. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/026909400750068013>
- Davis, J. S. & Morais, D. B. (2004). Factions and Enclaves: Small Towns and Socially Unsustainable Tourism Development. *Journal of Travel Research*, 43(1), 3–10. doi:

<http://dx.doi.org/10.1177/0047287504265501>

- ESPON 1.4.1 (2006). *The Role of Small and Medium-Sized Towns (SMESTO)*. Wien: Austrian Institute for Regional Studies and Spatial Planning. Retrieved from https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/fr-1.4.1_revised-full.pdf
- Fertner, C., Groth, N. B., Herslund, L. & Carstensen, T. A. (2015). Small towns resisting urban decay through residential attractiveness. Findings from Denmark. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography*, 115(2), 119–132. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/00167223.2015.1060863>
- Halseth, G. & Meiklejohn, C. (2009). Indicators of Small Town Tourism Development Potential: The Case of Fouriesburg, South Africa. *Urban Forum*, 20, 293–317. doi: <http://dx.doi.org/10.1007/s12132-009-9064-y>
- Kojić, B. (1973). *The systematization of the settlements in Serbia (Sistematizacija naselja u Srbiji)*. Belgrade: Institute of architecture and urbanism in Serbia.
- Kokotović Kanazir, V. (2016). Small cities — Demographic potential of Serbia (Mali gradovi – demografski potencijal Srbije). Belgrade: Geographical Institute “Jovan Cvijić”, SASA. Retrieved from http://www.gi.sanu.ac.rs/site/media/com_form2content/documents/c23/a423/f466/Mali%20gradovi%20demografski%20potencijal%20Srbije_online.pdf
- Kokotović, V. & Filipović, M. (2013). Refugees in Serbia — twenty years later. *Journal of the Geographical institute “Jovan Cvijic”* 63(1), 21–33. doi: <https://doi.org/10.2298/IJGI1301021K>
- Marinović-Uzelac, A. (1999). Middle Towns — Myth or Reality? (Srednji gradovi — Mit ili stvarnost?) *Društvena istraživanja*, 8(1), 3–20. Retrieved from http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=49917
- Ministry of Economy, Republic of Serbia. (2017). Retrieved from: www.priv.rs
- Muzzini, E. & Lindeboom, W. (2008). *The Urban Transition in Tanzania: Building the Empirical Base for Policy Dialogue*. Washington, D.C: The International Bank for Reconstruction and Development /The World Bank. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/439611468312034461/pdf/449720WP0Box327426B0TZ0Urban0transition.pdf>
- Nieman, G., Visser, T. & Van Wyk, R. (2008). Constraints facing tourism entrepreneurs in South Africa: a study in the Gauteng and Mpumalanga provinces, South Africa. *Development Southern Africa*, 25(3), 283–296. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/03768350802212063>
- Qian, J., Feng, D. & Zhu, H. (2012). Tourism-driven urbanization in China’s small town development: A case study of Zhapo Town, 1986–2003. *Habitat International*, 36(1), 152–160. doi: <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2011.06.012>
- Serbian Government General Secretariat (2006). *Tourism Development Strategy of the Republic of Serbia*. Belgrade: RS Official Gazette, No 91/2006. Retrieved from <http://www.gs.gov.rs/english/strategije-vs.html>

- Spasić, N., Petrić, J. & Filipović, M. (2007) *Small and Medium Towns of Central Serbia - Standpoints and Assumptions on Development Perspectives*. Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia.
- Spasić, N. (1984). *Small Towns in Serbia (Mali gradovi Srbije)*. Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia.
- Stojkov, B. & Šećerov, V. (2012). The Settlement Network of Serbia: From the Past to the Prospective. In T. Csapó & A. Balogh, (Eds.), *Development of the Settlement Network in the Central European Countries* (pp. 41–61). Berlin, Heidelberg: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-642-20314-5_4
- Statistical Office of the Republic of Serbia. (2014a). Municipality and Regions of the Republic of Serbia. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia Retrieved from <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2014/pdfE/G20142014.pdf>
- Statistical Office of the Republic of Serbia. (2014b). *2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia. Population. Economically Active Population That Perform Occupation. vol. 19. (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2011 u Republici Srbiji, Stanovništvo, Ekonomski aktivno stanovništvo koje obavlja zanimanje, knjiga 19)* Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia. Retrieved from <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2014/pdf/G20144007.pdf>
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2014c). *2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia, Population, Industry, vol. 15 (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2011 u Republici Srbiji, Delatnost, knjiga 15)*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia. Retrieved from <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2014/pdf/G20144002.pdf>
- Stevanović, R. & Stojanović, B. (1998). The Level of Urbanization of Demographic Regions in Serbia (Nivo urbanizovanosti demografskih reona Srbije) *Stanovništvo*, 3.4, 89–114.
- Tacoli, C. (1998). Rural-urban interactions: a guide to the literature. *Environment and Urbanization*, 10(1), 147–166. doi: <http://dx.doi.org/10.1177/095624789801000105>
- Todorović, M. & Bjeljac, Ž. (2007). Basic elements of rural tourism in Serbia. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 87I(1), 135–148. doi: <https://doi.org/10.2298/GSGD0701135T>
- Vaishar, A., Šťastná, M. & Stonawská, K. (2015). Small Towns — Engines of Rural Development in the South-Moravian Region (Czechia): An Analysis of the Demographic Development. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 63(4), 1395–1405. doi: <http://dx.doi.org/10.11118/actaun201563041395>
- Veljković, A., Jovanović, B. R. & Tošić, B. (1995). *Cities of Serbia — development centers in the network of settlements (Gradovi Srbije — centri razvoja u mreži naselja)*. Belgrade: Geographical Institute “Jovan Cvijić”, SASA. Retrieved from <http://www.gi.sanu.ac.rs/site/index.php/sr-rs/izdavastvo/posebna-izdanja/774-gradovi-srbije-centri-razvoja-u-mrezi-naselja-44>
- Vojković, G. (2007). *Population as an element of regionalization of Serbia (Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije)*. Belgrade: Serbian Geographical Society.

- Vojković, G. & Kokotović, V. (2009). The Roll of Small and Medium Size Towns in Polycentric Development of Serbia — Demographic Aspects, In Stamenković, S. (ed) Territorial Aspects of Development of Serbia and Neighboring Countries. Beograd: University of Belgrade, Faculty of Geography.
- Webb, J. (1963). The Natural and Migrational Components of Population Changes in England and Wales, 1921–1931. *Economic Geography*, 39(2), 130–148. Retrieved from <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2307/142506?journalCode=recg20>
- World Travel & Tourism Council (2017). *Travel & Tourism Economic Impact 2017 Serbia*. Retrieved from: <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/countries-2017/serbia2017.ashx>